

JONAS HANSSON & KRISTIINA SAVIN (RED.)

FRÅN  *antropocen*

SVENSKA  
**BEGREPPS** 

---

**HISTORIER**

TILL  *åsiktskorridor*

fri tanke

# Innehåll

Förord .....	7
Inledning .....	9
Antropocen .....	19
Ateism.....	31
Dygd .....	41
Ekonomisk demokrati.....	51
Europa .....	63
Fascination .....	81
Fascism .....	91
Feminism.....	105
Folk & Nation.....	121
Folkhem .....	129
Framtid .....	145
Fred .....	153
Geopolitik .....	165
Humaniora.....	169
Humanism .....	187
Hushåll .....	209
Identitet.....	227
Kemi & alkemi .....	247
Kommun .....	257
Kosmopolit.....	271
Kris.....	283
Kulturpolitik.....	299
Kunskap .....	309
Känsla .....	317
Lyx .....	331
Medium .....	345

Miljö .....	359
Mode .....	375
Modernitet .....	391
Monster .....	419
Natur .....	443
Naturvård .....	453
Offentlighet & publicitet .....	461
Omedvetet & undermedvetet .....	471
Patriot .....	481
Polarisering .....	485
Politik .....	507
Psykologi .....	515
Psykopati .....	527
Rasism .....	545
Region .....	561
Ren.....	569
Revolution.....	581
Samtycke .....	593
Sekularisering.....	607
Snygg .....	619
Solidaritet.....	629
Stat .....	651
Teknik.....	661
Tryckfrihet.....	677
Vetenskap & forskning.....	699
Vitterhet .....	715
Välfärd .....	719
Åsiktskorridor .....	739
Medverkande .....	745

# Inledning

DENNA ANTOLOGI HAR formen av ett lexikon, en samling ord i alfabetisk ordning. Men det är inte ett lexikon i vilket orden ges en definition eller en koncis förklaring. Eftersom syftet i första hand är historiskt ligger tyngdpunkten i stället på att visa upp i vilka sammanhang orden har börjat användas i vårt språk, vad orden därefter har betytt vid olika tidpunkter och hur och när de har kommit att få den innebörd de har idag.

Som i ett lexikon utgår varje artikel ifrån ett huvudord. Men det är här inte enbart fråga om en beskrivande uppgift. I jämförelse med beskrivningarna i ordböcker som ofta också innehåller historiska språkprov är den begreppshistoriska artikeln mera inriktad på redovisningen av begreppsanvändningar och betydelseförändringar i historiska kontexter. Detta innefattar att notera synonymer och antonymer, att förklara sammanhanget för en viss användning och att relatera ordets spridning och betydelseskiftningar till allmänhistoriska förändringar. Längs vägen fästs också uppmärksamheten vid många enstaka bidrag i allehanda former – avhandlingar, uppslagsverk, dagspressartiklar, tal, diktsamlingar, serier och bloggar – antingen som exempel på ordbruket eller för att lyfta fram användningar som har varit betydelsefulla.

Utöver kartläggningen av den svenska begreppsanvändningen diskuteras mycket kortfattat ordets etymologi, det första kända belägget på svenska samt källorna till lånord från andra språk. Slutligen lyfts begreppets aktualitet fram. Detta har också varit en premis för urvalet.

Omfånget på artiklarna varierar. Vi har låtit författarna välja att vara så koncisa eller så utförliga som de själva har funnit påkallat eller haft lust till. Resultatet har blivit att längden på artiklarna är mycket olika. Artikelns sidantal avspeglar alltså inte nödvändigtvis begreppets tyngd och vanlighet i samhällsdebatten, eller dess vetenskapliga centralitet, utan är författarens – och redaktörernas – val. Den varierande längden

har den fördelen att läsaren har möjlighet att slå upp boken var som helst och börja läsa antingen ett längre eller kortare bidrag, allt efter hur mycket tid man har för stunden.

Medarbetarna har ombetts skriva på ett för allmänheten begripligt sätt och hålla hänvisningar till forskningsdiskussionen till ett minimum. Även referenserna är så kortfattade som det bara går, men skall ändå göra det möjligt för läsaren att gå från artikeln till källorna. En referenslista efter varje artikel ger bibliografisk information utöver den som framgår av texten. Här förtecknas även använd vetenskaplig litteratur och ges upplysningar om vidare läsning för den som vill fördjupa sig.

## Om begreppshistorisk metod

Ordboken som modell innebär att semasiologin blir den styrande metoden. Artiklarna rör sig med andra ord från det språkliga uttrycket till betydelsen och betydelseutvecklingen. I övrigt har inte någon specifik begreppshistorisk metodologi rekommenderats medarbetarna. Varje enskilt bidrag framträder självt som den begreppshistoriska metodens uttolkare.

Det har förts en lång diskussion inom den begreppshistoriska forskningen rörande metoden. Olika skolor har stridit om vad ett begrepp är och om hur förhållandet mellan språkliga uttryck och begrepp skall förstås. De varierande teoretiska utgångspunkterna har lett till skilda konceptioner av begreppshistoria – eller historisk semantik, om man vill undvika den problematiska termen begrepp. Den starkaste konceptionen inom historievetenskapen har sitt ursprung i en tysk forskningstradition, där Reinhart Koselleck är den främste teoretikern. Ett av Kosellecks många bidrag var att införa mera specialiserade begreppskategorier, såsom förväntningsbegrepp, som föregriper framtiden; kampbegrepp, riktade mot en fiende; rörelsebegrepp, som mobiliserar individerna; handlingsbegrepp, med vilka ett manöverutrymme öppnas. I den anglosaxiska världen har cambridgeskolan inom politisk idéhistoria, med Quentin Skinner

i spetsen, varit dominerande. Här har man tagit upp den filosofiska talhandlingsteorin (*speech-act theory*) i syfte att analysera diverse politiska »språk« som förutsättningar för att bedriva politik. Slutligen har analysen av diskurser, inte minst som den utlades och praktiserades av den franske filosofen och idéhistorikern Michel Foucault, haft ett visst inflytande på hur det sammanhang som begreppen ingår i har kommit att undersökas.

Trots variationen i metodologi är det ändå möjligt att peka ut en gemensam inriktning. Som ett minimum har vi ett fokus på relationen mellan språket och historien. Orden ses som en del av den historiska processen. Som ett uttryck för denna process eller som ett sätt att ge den en viss inriktning.

I alla sina former drivs den begreppshistoriskt orienterade forskningen dessutom av en önskan att kasta ljus över stelnade eller onyanserade begreppsanvändningar, som utesluter andra tolkningar av antingen begreppet eller av verkligheten. Det är vanligt förekommande när de mest omstridda begreppen i samhällsdebatten, de så kallade grundbegreppen (på tyska *Grundbegriffe*), tillämpas. Vi kan ta som exempel jämlikhet. Ofta ignoreras i politiken andra betydelser av ordet än de som stämmer med det egna partiets definition. I många diskussioner kan kunskaper om det historiska bruket vara till hjälp, även om några definitioner inte kan förväntas av historieskrivningen.

Sammanblandningen av ord och sak sker till vardags mer eller mindre automatiskt. Att ständigt göra en åtskillnad mellan språk och verklighet kräver en uppmärksamhet på de språkliga medlen som i de flesta fall skulle upplevas som ett hinder för kommunikationen. Men reflexionen över språket som en förutsättning för erfarenhet och vetenskap är likväl viktig för att få perspektiv på våra dagliga dialoger.

Frånvaron av en fixerad innebörd innebär inte att det är upp till varje brukare att definiera ordet. Det finns en viss stabilitet i språket, men den är historiskt och socialt betingad. Den relativa stabiliteten i begreppens innebörd är beroende av olika konkreta användningssammanhang, inramade av sociala, vetenskapliga och politiska institutioner (i vid bemärkelse). Här finns också en tidsaspekt. Associationer till det förflutna kan till exempel verka begränsande på språkbruket.

På det lingvistiska planet ingår begreppet i ett semantiskt fält som uttrycks genom ord som är besläktade eller har en liknande betydelse.

Begreppshistorien måste göra rättvisa åt både kontinuiteten och diskontinuiteten i den semantiska processen (förändringen av begreppets innebörd). Ett begrepp kan berikas eller tömmas på innehåll. Språket i likhet med samhället rör sig ofrånkomligen, men inte opåverkat av människors interventioner. När betydelser läggs till, när nya uttryck lanseras, när försök görs att upphäva begreppens rörlighet, antingen som ett led i en strävan efter teoretisk klarhet eller av politiska skäl, öppnas fältet för en semantisk kamp, en kamp om begreppens innebörd. Att studera dylika begreppsstrider har varit en huvuduppgift för den begreppshistoriska forskningen. Semantiken, ordens betydelser, kan därför inte skiljas ifrån pragmatiken, yttrandesituationen och ordens utomspråkliga kontext.

Men här har vi också den begreppshistoriska paradoxen: betydelserna måste samtidigt kunna »kvarhållas« och »bevaras« i den ilande strömmen av förekomster för att vi skall kunna tala om *begreppets* historia. Så länge begreppen används i samma sammanhang – en samhällsdebatt, en vetenskap, och så vidare – och utpekas med samma beteckningar kan det vara rimligt att behandla dem som samma begrepp. Användningssammanhanget blir alltså avgörande för förklaringen av såväl begreppens föränderlighet som av deras stabilitet. Det är kring denna inriktning på att studera användningen av ord i historiska kontexter som de olika skolorna inom den begreppshistoriska forskningen samlas.

### Jämförelser med den begreppshistoriska lexikografin

Föreliggande begreppshistorier i alfabetisk ordning sällar sig i all blygsamhet till en rad lexikon och antologier som har producerats i andra länder med ambitionen att ge en historisk beskrivning av olika begrepp. Skillnaderna är dock betydande. De utländska verken har oftast varit riktade till specialister och är präglade av tung vetenskaplighet och sträng systematik, medan denna antologi erbjuds

den läsande allmänheten som ett första samlat försök till en svensk begreppshistoria. Vidare har det i många fall rört sig om forskningsprojekt utsträckta över en längre tid och publicerade i flera volymer – här får alla bidragen plats inom samma pärmar. Men det kan ändå ha sitt intresse att i förbigående omnämna de begreppshistoriska publikationer som, mer eller mindre, har fungerat som inspirationskälla för den föreliggande antologin.

Ur en aspekt uppvisar vår svenska begreppsantologi en viss originalitet. I jämförelse med de tidigare begreppshistoriska verken samsas här i högre grad vetenskapliga, kulturella och politiska begrepp. Den dominerande inriktningen inom den internationella begreppshistoriska forskningen har hittills varit mot den politiska vokabulären. Detsamma gäller för lexikonen inom fältet. Det räcker här med att nämna det tyska storverket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, publicerat i åtta band 1972–1997. Som undertiteln säger handlar det om »politisk-sociala begrepp«, exempelvis politiska beteckningar och slagord, som *Verfassung* (»författning«) och *Freiheit* (»frihet«), vidare sociala kategorier som *Angestellter* (»tjänsteman«) och *Stand* (»stånd«). Gemensamt för begreppen är att de antas fånga upp och ge riktning åt samhällets modernisering i Tyskland från cirka 1750 till omkring 1850. Undantagen från denna orientering mot politik och samhälle är ordböcker för vissa fackområden, som filosofin (*Historisches Wörterbuch der Philosophie* 1971–2007, 13 band), retoriken (*Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 12 band 1992–2016) och estetiken (*Ästhetische Grundbegriffe*, sju band, 2000–2010). Samtliga dessa lexikon och ordböcker har tillkommit i Tyskland, den begreppshistoriska forskningens hemland. Efter den tyska förebilden har man därefter i flera andra länder föresatt sig att beskriva det politiska språkbruket och dess förändring under särskilt innovativa perioder. Ett tidigt verk, *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820* (1985ff), om »politisk-sociala grundbegrepp« i Frankrike vid tiden för revolutionen 1789, skrevs till och med på tyska. I andra länder, där man genomfört motsvarande projekt, har man valt att ge ut böcker på det egna språket. I Finland utkom 2003 ett verk om finska politiska begreppsbildningar efter den



svenska tiden, *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria* (»Begrepp i rörelse. Finlands politiska kulturs begreppshistoria«). Ytterligare ett exempel på nationell begreppshistorisk forskning presenterad i form av en ordbok finns i ett verk om »begreppsbildningen i de moderna koreanska samhällsvetenskaperna«, *Geundaehangugkui sahoegwahak gaeyeom hyeongseongsa*, utgivet i två band i Sydkorea 2009 och 2012. Till denna utgivning kan fogas två olika spanska verk. Det första behandlade i två volymer politiska och sociala begrepp i Spanien under 1800- respektive 1900-talet (*Diccionario político y social del siglo XIX español*, 2002 och *Diccionario político y social del siglo XX español* 2008). Det andra verket, omfattande tio volymer om ett begrepp per volym, innebar en nyorientering i förhållande till samtliga tidigare projekt genom den programmatiskt transnationella inriktningen och ambitionen att famna hela det iberio-amerikanska området under perioden av revolutioner och självständighetskamp i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. (*Diccionario político y social del mundo iberoamericano. La era de las revoluciones, 1750–1850*, 2009–2017).

I själva verket har den inter- eller transnationella begreppshistorien stått på agendan de senaste decennierna. Denna orientering kom till uttryck redan i den filosofiska ordbok som Barbara Cassin redigerade 2004, *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, där förutom ett ordförråd utformat på de europeiska språken, stora och små, även termer från arabiskan och hebreiskan behandlades. Mot bakgrund av denna trend kan det verka som om den begreppshistoria som fokuserar på ett språkområde eller en nation helt har övergivits på senare tid. Så är dock inte fallet, vilket ett nytt lexikonprojekt från 2020 vid Leibniz-Zentrum für Literatur- und Kulturforschung i Berlin vittnar om: *Das 20. Jahrhundert in Grundbegriffen. Lexikon zur politisch-sozialen und -kulturellen Semantik in Deutschland*. Här handlar det alltså om 1900-talets grundbegrepp i Tyskland. Liksom i *Geschichtliche Grundbegriffe*, av vilket projektet kan sägas vara en kronologisk vidareföring, handlar det här om politiska och sociala ord men nu även kompletterade av en »kulturell semantik«. Utifrån denna förståelse har projektledningen också valt

att lägga betoningen på andra processer än vad som var fallet i det äldre lexikonet. Där lyfte redaktören Koselleck fram fyra hypoteser om den moderna begreppsutvecklingen, som han fann bekräftade i de volymer som efter hand växte fram och därmed kunde ses som ett forskningsresultat: demokratisering, politisering, ideologisering och temporalisering (*Verzeitlichung*, vilket innebär att moderna begrepp har en väsentlig tidsdimension, att de är uttryck för en process och att de i vissa fall är riktade mot en tänkt framtid där de förverkligas.) I det nya lexikonet skall man i stället undersöka trender som förvetenskapligande (*Verwissenschaftlichung*, tillämpningen av vetenskapliga begrepp i samhället), popularisering, spatialisering och något som kallas *Verflüssigung*, det vill säga ett öppnande av det semantiska innehållet, som möjliggör nya tillämpningar.

### Några lärdomar av denna bok

Ett lexikon blir nödvändigtvis ofullbordat och föreliggande knippe ord demonstrerar denna sanning med stor tydlighet. Ändå kan det sägas att urvalet genom sin bredd har en viss representativitet. Här ges en bild, i många facetter, av den historiska utvecklingen speglad i det svenska språkbruket från medeltiden till 2000-talets början. Sådan har vi inte sett vår svenska historia tidigare. Redan en översikt över det första uppdykandet och spridningen av de ord som behandlas i det följande ger anledning till tankar om samhällets (länge synonymt med de bildade och skrivande eliterna) intressen, prioriteringar, värderingar, problematiseringar, förväntningar och föreställningar.

MEDELTIDEN TILL 1500-TALET: samtycke, välfärd, fred, framtid,  
Europa, folk, hushåll, dygd, snygg, ren, natur, kunskap, vetenskap;

1600-TALET: politik, patriot, stat, mode, lyx, ateism, monster,  
fascination, kemi;

1700-TALET: vitterhet, humaniora, tryckfrihet, psykologi, kris, sekularisering, fritänkare, kosmopolitism, identitet, känsla;

1800-TALET: kommun, revolution, offentlighet, miljö, medium, feminism, humanism, modernitet, teknik, polarisering, psykopati, solidaritet, omedvetet, kulturpolitik;

1900-TALET: region, ekonomisk demokrati, folkhem, geopolitik, naturvård, fascism, rasism;

2000-TALET: åsiktskorridor, antropocen.

Viktiga frågor återstår att besvara i relation till dessa begrepp, frågor som i regel inte har ställts i artiklarna men som vore värda undersökningar: På vilka vägar spreds de i samhället? Vilken social förankring hade de? I vilken utsträckning tillhörde de elitens respektive folkets vokabulär? Av vilka rörelser togs de upp? Ingick de i undervisningen i skolan? (Förekom de i läroböckerna?) Härmed närmar vi oss problemet med kvantitet och kvantifiering: undersökningen av begreppens frekvens i texter och tal. Den sistnämnda dimensionen har tack vare nya digitala hjälpmedel blivit lättare att kartlägga. Frekvenser omnämns mera i förbigående i denna bok där tyngdpunkten ligger på beskrivningen av innebörder och analysen av betydelseförändringar. Men även för den senare uppgiften är det numera oundgängligt att konsultera sökbara databaser som Språkbanken vid Göteborgs universitet, Kungliga bibliotekets Svenska dagstidningar, SOU-databasen vid Linköpings universitet, Litteraturbanken med mera, vilka snabbt kan leverera besked om ordens förekomst vid olika tidpunkter.

Det skall här inte dras någon allmän slutsats om en för den svenska begreppshistorien avgörande vändpunkt, motsvarande det som Koselleck kallade en *Sattelzeit* (»sadeltid«, ett uttryck som lär anspela på en bergskedjas rygg och utsikten därifrån åt olika håll) i Tyskland under perioden 1750–1850. Artiklarna talar dock för att det går att peka ut ett flertal sådana perioder av betydelseförändringar och mångfald av nyord i den svenska historien. (Inte att förväxla med indelningen av

## Inledning

den svenska språkhistorien i nysvenska och nusvenska osv.) Antagligen lever vi i en sådan period sedan en tid, där orden präglas och präglas om i en alltmer integrerad politisk-vetenskaplig-medial offentlighet, under förändringstrycket av nya medietekniker och utbredningen av engelskan.

Den vetenskapliga utvärderingen av den samlade bild av den svenska begreppshistorien som bokens begreppsartiklar ger får därför anstå. Läsaren gör säkert sina egna funderingar härom – var så god! I så fall har denna bok fyllt sin funktion och bidragit till bättre kunskaper om vårt språkbruk och en större medvetenhet om vad det är vi har talat om – och fortfarande talar om – när debattens vågor gått och går höga.

Jonas Hansson

## Litteratur

### *Begreppshistoriska lexikon och antologier*

- Barck, Karlheinz (red.), *Ästhetische Grundbegriffe. Historisches Wörterbuch*, sju band, Stuttgart: Metzler, 2000–2005.
- Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, åtta band, Stuttgart: Klett-Cotta, 1972–1997.
- Cassin, Barbara (red.), *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*, Paris: Seuil, 2004.
- Das 20. Jahrhundert in Grundbegriffen. Lexikon zur politisch-sozialen und – kulturellen Semantik in Deutschland, [www.zfl-berlin.org/projekt/das-20-jahrhundert-in-grundbegriffen.html](http://www.zfl-berlin.org/projekt/das-20-jahrhundert-in-grundbegriffen.html) [8.4.2022]
- Hyvärinen, Matti (red.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, Tampere: Vastapaino, 2003.
- Reichardt, Rolf med flera, *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*, München: Oldenbourg 1985–). 22 häften har hittills utkommit.

- Ritter, Joachim & Gründer, Karlfried (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 13 band, Basel: Schwabe 1971–2007.
- Sebastián, Javier Fernández (red.), *Diccionario político y social del mundo iberoamericano. La era de las revoluciones, 1750–1850*, tio band, Madrid: Centro de Estudios Politicos y Constitucionales, 2009–2017.
- Sebastián, Javier Fernández & Juan Francisco Fuentes (red.), *Diccionario político y social del siglo XIX/XX español*, två band, Madrid: Alianza, 2002, 2008.
- Young-sun, Ha med flera, *Geundaehangugkui sahoegwahak gaeyeom hyeongseongsa*, två band, Seoul: Changbi, 2009, 2012.
- Ueding, Gert (red.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 12 band, Tübingen: Niemeyer, 1992–2009, Berlin: de Gruyter, 2012–2016.

*Artiklar*

- Hoffmann, Stefan-Ludwig & Kollmeier, Kathrin, »Geschichtliche Grundbegriffe reloaded: Writing the conceptual history of the twentieth century«, *Contributions to the history of concepts*, vol. 7, nr 2 2012.
- Park, Myoung-kyu, »Conceptual history in Korea: its development and prospects«, *Contributions to the history of concepts*, vol. 7, nr 1 2012.
- Pernau, Margrit, »Whither conceptual history? From national to entangled history«, *Contributions to the history of concepts*, vol. 7, nr 1 2012.

*Databaser och tjänster på nätet*

Litteraturbanken, <https://litteraturbanken.se>  
 SOU-databasen, <https://ep.liu.se/databases/sou/>  
 Språkbanken Text, <https://spraakbanken.gu.se>  
 Svenska dagstidningar, <https://tidningar.kb.se>

# Antropocen

av grek. *ánthropos* (människa) + *kainós* (ny)

eng. *Anthropocene*

ORDET GÅR TILLBAKA på grekiskans *ánthropos* som betyder människa och *kainós* med betydelsespektrat nuet, det senaste, det nya. Härlett ur *kainós* är suffixet *-cen* som används inom geologin för att beteckna en epok, i disciplinens hierarkiska kronologi strikt åtskild från era, period och eon. Rent semantiskt betecknar alltså antropocen människans epok i jordens geologiska historia. Teorin bakom termen gör gällande att epoken följer efter holocen som började när den senaste istiden upphörde för ungefär 11 700 år sedan.

Begreppets uppkomst har sina dramaturgiska kvaliteter. Kemisten och nobelpristagaren Paul J. Crutzen befann sig på ett styrelsemöte för International Geosphere-Biosphere Programme (IGBP) i samband med en konferens i Mexiko år 2000. När hans kollegor inom geovetenskaperna talade om holocen blev Crutzen alltmer irriterad eftersom han ansåg att vi gått in i en ny epok där människan blivit en kraft som dominerar jordsystemen. »Vi lever i antropocen!» protesterade han. En spontan reaktion i ett slutet sällskap – men i själva verket den första brickan i en begreppshistorisk utveckling med dominoeffekter långt utanför naturvetenskaperna. Miljöhistorikern Sverker Sörlin har beskrivit antropocendiskursens historia som »en vetenskaplig och kulturell supernova av ett slag som har få motsvarigheter«. Crutzen själv har berättat hur hans utrop »slog ner som en bomb« och blev konferensens stora samtalsämne.

Hur ser då denna explosionsartade utveckling ut? Hur och varför sprids antropocen från naturforskningen till samhällsvetenskap, humaniora, konst och populärkultur? Och hur har begreppet trafikerat debatt och forskning i Sverige?